

ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ КЕРАМІКИ X–XV СТ. КИЄВА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

АНОТАЦІЯ. Розгляд історіографії вивчення будівельної кераміки X–XV ст. є важливим та актуальним напрямком дослідження архітектури княжої доби. Науковий аналіз пам'яток давньоруського монументального зодчества складається з комплексного аналізу історичного, мистецтвознавчого та будівельно-технічного аспектів. Цей напрямок почав формуватися наприкінці XIX ст., коли дослідники стали зазначати важливість вивчення будівельних матеріалів у контексті організації будівельного виробництва для розуміння процесів розвитку давньоруського зодчества. Почали виходити наукові праці, присвячені різним аспектам вивчення плинфи, брускової цегли, будівельних розчинів та голосникової кераміки. Наукові публікації, присвячені різним аспектам вивчення будівельної кераміки, є предметом дослідження у даній роботі. На сьогодні кожний із цих видів будівельних матеріалів має різний ступінь вивченості, тому дана публікація стане першою комплексною роботою на цю тему. У дослідженні застосовані загальноісторичний та історико-порівняльний методи. Метою цієї праці є аналіз джерел та літератури з вивчення будівельної кераміки X–XV ст. Києва та його околиць. У статті наведено короткий історичний огляд поширення візантійських будівельних технологій у місті та навколо нього, адже відомо, що до X ст. архітектура міста була дерев'яною. Після прийняття християнства сюди було запрошено іноземних зодчих, які привезли із собою нову для Русі «кам'яну» технологію будівництва. Після зведення першого київського монументального храму – Десятинної церкви – столиця стала центром поширення нових будівельних матеріалів, методів будівництва та форм архітектури. Сьогодні відомо про понад 50 споруд X–XV ст., зведених у місті та поза його межами. Більшість із них мала релігійне призначення (церкви, храми), проте існували і споруди світського (палаці, тереми) та військового (оборонні мури) призначення. При їх зведенні застосовували різні види будівельних матеріалів, серед яких значне місце посідала будівельна кераміка. Починаючи з 20-х рр. XIX ст., у час розквіту епохи просвітницького класицизму розвинувся інтерес до княжої архітектури. Це спонукало наукову спільноту до активних пошуків залишків споруд та обстеження існуючих пам'яток того часу. На початку XX ст. з'являються перші архітектурно-археологічні експедиції, які розробляють методику дослідження залишків давніх споруд; починається опис будівельних матеріалів. У 1930–1940-х рр. дослідники звертають увагу на вивчення закономірностей розвитку зодчества та аналіз будівельної техніки. У 1950–1960-х рр. виникла необхідність у реставрації і реконструкції пам'яток, що зазнали значних втрат та руйнувань під час Другої світової війни. Це сприяло виникненню потужних реставраційних шкіл. З'являється значний інтерес до вивчення будівельних матеріалів та технологічних аспектів їх виготовлення. 1960–1970-ті рр. – етап найбільшої кількості досліджень пам'яток великокняжої доби у Києві та на території Київської Русі, а, отже, й будівельних матеріалів цієї доби. Уперше було виявлено 33 об'єкти монументального зодчества. Опубліковано десятки статей та декілька узагальнюючих праць з історії монументальної архітектури Київської Русі, де висвітлюються особливості будівельних матеріалів, зокрема будівельної кераміки. Від 1980-х рр. і до сьогодні вчені продовжують дослідження та удосконалюють методи вивчення будівельної кераміки, яку використовували у монументальному будівництві Києва та його околиць X–XV ст. Зміна підходів до дослідження монументальних пам'яток

княжої доби простежується у працях про будівельну кераміку ХІХ–ХХІ ст. На початку ХХІ ст. будівельну кераміку Києва аналізували Г. Івакін, П. Толочко, В. Козюба, В. Івакін, О. Комаєв, Д. Йолшин, В. Гончар, О. Сиром'ятников, Г. Трофіменко, Я. Боровський, Т. Бобровський, С. Тараненко та ін. Новизною дослідження є узагальнення результатів вивчення проблем, пов'язаних із аналізом будівельної кераміки в археологічній літературі. Висновком роботи є з'ясування особливостей дослідження окремих видів будівельної кераміки в історіографії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: будівельна кераміка Києва Х–ХV ст., плінфа, брускова цегла, будівельні розчини, голосникова кераміка.

Будівельна кераміка – це вироби спеціального призначення, виготовлені за глини чи вапна (часто з домішками мінеральних добавок), сформовані за допомогою спеціальних інструментів та випалені у печах. Для періоду княжої доби ми можемо виділити наступні види цих предметів: плінфа, брускова цегла, мурувальні розчини та голосники. За понад сторічну історію наукового дослідження ніхто з вчених не об'єднував ці чотири групи матеріалів у одну тематичну групу «БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА». Відбувалося нерівномірне накопичення даних та публікацій між різновидами цих виробів протягом ХХ та ХХІ ст. Це створило основну проблему даної публікації: на сьогодні не існує жодного видання, присвяченого комплексному дослідженню історіографії будівельної кераміки княжої доби. Дана стаття має на меті перегляд та перелік основних наукових праць, присвячених основним видам будівельної кераміки ХІ–ХV ст.

За писемними та археологічними джерелами, у Києві та його околицях на сьогодні відомо понад півсотні споруд монументальної архітектури кінця Х – початку ХІІІ ст.¹. Більшість із них мала релігійне призначення (церкви, храми), проте існували і споруди світського (палаці, тереми) та військового (оборонні мури) призначення. Це переважно міські храми та будівлі майже двох десятків монастирів, близько половина з яких була розташована поза містом (Печерський, Спаський, Кирилівський, Кловський Св. Богородиці Влахернської, Видубицькій Св. Михайла, Гнилецький та ін.). Усі вони збудовані за давніми римсько-візантійськими технологіями. Нову для Русі «кам'яну» технологію будівництва привезли із собою іноземні зодчі, які були запрошені до Києва після прийняття християнства. Знання, які привезли із собою іноземні майстри, включали й виробництво будівельних матеріалів. Після зведення першого київського монументального храму – Десятинної церкви, столиця стала центром поширення нових форм архітектури та нових будівельних матеріалів.

Зародження інтересу до наукового потенціалу будівельної кераміки припадає на початок ХХ ст. У цей час публікуються перші праці, у яких приділено увагу вивченню стародавньої будівельної техніки та будівельним матеріалам, написані В. Сусловим, І. Хозеровим, М. Баклановим, В. Стасовим, В. Хвойкою, С. Полянським, В. Гезе та ін.²

Головним будівельним матеріалом княжого періоду можна вважати **плінфу** (πλίνθος «плита»). Це грецький термін, що позначає широку та пласку випалену плитоподібну цеглу. У ХІV ст. разом зі словом «плінфа» почали вживати рівнозначний тюркський термін «цегла». Протягом усього ХХ ст. було опубліковано значну кількість наукових праць, які висвітлювали різні аспекти дослідження плінфи. Загальну історію її вивчення поділяють на три етапи³.

¹ Козюба В. К. Про датування двох подільських церков у Києві // Археологічні студії. 2010. Вип. 4. С. 238.

² Беляев Л. А. Архитектурная археология домонгольской Руси за последние 20 лет // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1982. С. 10–20.

³ Антипов И. В. Некоторые проблемы изучения древнерусской строительной керамики // Из истории строительной

Перший етап (1940–1960 рр.) характеризується слабкою фіксацією відомостей про будівельні матеріали. Інформація про плінфу накопичується в археологічних звітах без спроб поглибленого аналізу та типологізації. Лише наприкінці 1950-х рр. М. Воронін та М. Каргер спробували узагальнити зібрані матеріали задля створення перших праць, присвячених розвитку технологічних особливостей створення плінфи у різних будівельних центрах Русі⁴.

Другий етап (1960–1980 рр.) характеризується посиленням вивченням будівельно-технічних особливостей пам'яток Києва. Звертається увага на аналізи будівельних розчинів та цегли. Відбувається розробка методики датування пам'яток великокняжого періоду за форматом плінфи. Це передусім дослідження П. Раппопорта, Г. Штендера, В. Білецького, М. Демічевої та ін.⁵ Особливий інтерес викликали праці, присвячені різноманітним позначкам на цеглі: торцевим знакам, клеймам, схематичним рисункам. Інтерпретації позначок викладені у працях М. Каргера, В. Білецького, П. Раппопорта, Л. Беляєва, М. Холостенка та ін.⁶

Третій етап (1990-ті рр. і донині) характеризується формуванням нових напрямків у методиці вивчення плінфи, зокрема визначення способу формування плінфи на підставі комплексу наявних технологічних відбитків. Дослідники зазначають відмінність у технологічних особливостях зразків із різних будівельних центрів у різних хронологічних проміжках. Зараз під час атрибуції плінфи звертають увагу на відбитки формувальних рамок на торцях, закраїни після зняття плінфи з нерозбірної форми, мікросліди від протягування правила, ознаки формування у нерозбірній формі, ознаки формування у формі без дна, сліди зрізу закраїн та затікань під форму, запливи під форму тощо. Матеріали цих досліджень висвітлені у працях Г. Івакіна, Д. Йолшина, О. Іоаннісіяна, М. Ігнатенка, О. Черненко, Є. Торшина, А. Жерве, М. Новосолова, І. Антіпова, О. Махоти та ін.⁷

Вивчення особливостей київської плінфи відбувалося у загальному контексті розвитку плінфознавства. Їм було приділено багато уваги, адже Київ був центром розвитку монументальної архітектури великокняжого періоду. Звідси на інші території Київської Русі поширилася технологія виробництва плінфи, тож її дослідження безпосередньо впливає на загальне вивчення будівельних матеріалів XI–XIII ст. Відмінності у формах, розмірах і зовнішньому вигляді плінфи було зафіксовано вже під час археологічних досліджень другої половини XIX ст. Це дозволило накопичити в археологічних звітах першу інформацію про розміри київської плінфи деяких пам'яток.

керамики средневековой Восточной Европы. Архитектурно-археологический семинар. Санкт-Петербург, 2003. С. 124–129.

⁴ Каргер М. К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва; Ленинград. 1958. Т. 1.

⁵ Раппопорт П. А. Метод датирования памятников древнего смоленского зодчества по формату кирпича // Советская археология. 1976. № 2. С. 83–93; Штендер Г. М. О ранних Федоровских храмах Новгорода // Памятники культуры. Новые открытия. Москва, 1977. С. 437–440; Демичева Н. Н. О датировке памятников домонгольского зодчества в Пскове // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1989. С. 112–117.

⁶ Белецкий В. Д. Клейма и знаки на кирпичах XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове. Советская археология. 1971. № 2. С. 272–277; Беляев Л. А. Маркировка древнерусского кирпича как культурно-историческое явление // ЕОФІА Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча. Москва, 2006. С. 67–88; Раппопорт П. А. Знаки на плинфе // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1977. С. 28–33; Холостенко М. В. Успенский собор Печерского монастыря // Стародавній Київ. Київ, 1975 С. 107–170.

⁷ Иоаннісіяна О. М. К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI–XII веков и равнослойной техники кладки на Руси // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Архитектурно-археологический семинар. Санкт-Петербург, 2003. С. 20–34; Ивакин Г. Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века керамики // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. С. 66–69; Ігнатенко І. М. Плінфоделіе Чернігова // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Архитектурно-археологический семинар. Санкт-Петербург, 2003. С. 34–49; Ёлшин Д. Д. Традиция «расчесов» в производстве плинфы южнорусских земель XII века // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Архитектурно-археологический семинар. Санкт-Петербург, 2003. С. 92–98; Торшин Е. А. К вопросу о производстве плинфы в Северо-Восточной Руси (по материалам раскопок церкви Бориса и Глеба в г. Ростове) // История и культура Ростовской земли. Материалы конференции 1993 г. Ростов, 1994. С. 183–187.

Одним із перших, хто звернув увагу на важливість вивчення «давньоруської цегли» та особливості її формування, був М. Каргер. Збирати відомості і систематизувати інформацію про плінфу київських монументальних пам'яток учений почав ще до Другої світової війни. Значна кількість пам'яток княжої доби під час окупації Києва була зруйнована, що дозволило вивчати будівельні матеріали досить детально. Свої спостереження за зовнішніми відмінностями цегли М. Каргер виклав у двотомному виданні «Давній Київ» (1958), чим заклав підвалини для майбутніх дослідників.

З 1945 до 1972 р. під час розбирання руїн Успенського собору Печерського монастиря (В. Богусевич, Ю. Асеев, Г. Логвин, В. Петичинський, В. Говденко, М. Холостенко та ін.), окрім вивчення архітектури собору, велику увагу приділяли вивченню будівельних матеріалів, передусім плінфи. В. Богусевич використовував візуальний метод для опису плінфи з вимірюванням розмірів кожної одиниці та фіксацією міток на лицьовому боці виробів⁸. У 1953–1954 рр. спроби опису будівельних матеріалів собору здійснили Ю. Асеев та В. Логвин⁹. Роботу з нотування розмірів цегли на початку 1960-х рр. продовжили архітектори В. Петичинський та М. Говденко. З 1969 до 1972 р. В. Петичинський у польовому журналі з розкопок руїн Успенського собору у районі Іоанно-Предтеченської церкви нотував та замальовував найцікавіші знахідки плінфи. Найбільший доробок у розвитку дослідження київської плінфи зробив М. Холостенко під час досліджень 1950–1970-х рр.¹⁰ У його працях, присвячених дослідженням Успенського собору, вміщено першу типологію та хронологічну атрибуцію зразків давньоруської цегли. До того ж він підготував фундаментальну працю про будівельні матеріали Успенського собору та Іоанно-Предтеченської церкви, а також каталог клейм і торцевих знаків. На жаль, ці роботи лишились у рукописному варіанті і не були оприлюднені. Зараз відбувається їх оцифрування в архіві Національного заповідника «Софія Київська».

У подальшому відомості про київську плінфу зосереджувались у наукових звітах та в публікаціях. Вони переважно стосувалися розмірів та форми цегли, подекуди описували пальцеві позначки і торцеві знаки.

Останнім часом у працях Г. Івакіна, О. Сиром'ятникова, Д. Йолшина та авторки цієї статі використовується новий підхід до вивчення давньої цегли Києва з акцентом на відмінність у формуванні сирців як хронологічної ознаки¹¹.

Єдиною на сьогодні комплексною публікацією, присвяченою типологічним відмінностям київської плінфи, є публікація Д. Йолшина¹². У ній дослідник виокремив специфічні технологічні сліди на плінфі з давньоруських монументальних пам'яток Києва та здійснив їх хронологічну атрибуцію. Завдяки чітко описаній у цій праці методиці фіксації усіх ознак цегли з'явилася можливість для дослідників будівельних матеріалів отримувати більше відомостей для подальшого вивчення особливостей великокняжої цегли.

Ще одним видом будівельних матеріалів, який використовували з кінця XII до XV ст., була **брускова цегла** – цеглина романського походження, яка відрізняється від

⁸ Махота О. О. Характеристика цегли княжої доби у працях В. А. Богусевича // Археологія і давня історія України. 2022. № 2 (43). С. 42.

⁹ Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. Київ, 2000. С. 59–60.

¹⁰ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. Київ, 1975. С. 107–170.

¹¹ Івакин Г. Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века керамики // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. С. 66–69; Сиром'ятников О. К. До питання про формування плінфи із скошеними краями X–XI ст. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. Київ, 2004. С. 248–254; Ёлшин Д. Д. Древнерусская плинфа: технология и типология // Труды IV (XX) археологического съезда в Казани. 2014. 3. С. 40–44.

¹² Ёлшин Д. Д. Киевская плинфа X–XIII вв.: опыт типологии // Культурный шар. Київ, 2017. С. 98–128.

плінфи за пропорціями (звужена та потовщена), а також на верхньому ложковому боці якої є поздовжні пальцеві канелюри. Таку цеглу часто називають пальчаткою, інколи жолобчатою, борозенчастою. Уперше можливість давньоруського походження цієї цегли розглядалась у праці Д. Самоквасова «Могильные древности Северянской Черниговщины»¹³. Коли в науці усталилася думка, що основним типом цегли у великокняжий період була плінфа, брускову цеглу стали ототожнювати з архітектурою Великого князівства Литовського, характерною для пам'яток Волині. Лише у 1950-х рр., коли ця цегла була виявлена у споруді домонгольського періоду, П. Раппопорт і М. Каргер звернули увагу на помилковість хронологічної атрибуції матеріалу.

Після 30-річного накопичення інформації про брускову цеглу у 1989 р. було опубліковано одразу дві статті, присвячені цьому будівельному матеріалу. П. Раппопорт у своїй статті «О времени появления брускового кирпича на Руси» зробив огляд усіх відомих на той час знахідок брускової цегли на території Києва, Переяслава та Білої Церкви¹⁴. Він розглянув шляхи розвитку київської архітектури на межі кінця XII–XIII ст. та звужив початок використання цього матеріалу до першої половини XIII ст. Учений підтвердив хибність ототожнення брускової цегли із так званою «литовською» цеглою. При спробі атрибуції брускової цегли за розмірами вчений зазначив недостатню вивченість цього питання. Стаття М. Малевської «Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV вв.» зосереджена на брусковій цеглі з території Волині та шляхах її запозичення і розвитку¹⁵. У 1991 р. виходить друком стаття О. Трусова «Большемерный кирпич XIII–XVII вв. на территории Белоруссии», де автор уперше спробував визначити методику атрибуції брускової цегли, – окрім її формату, слід зважати на такі показники, як кількість борозен, їх глибина, розташування по відношенню до бічних граней, спосіб їх нанесення на поверхню цегли тощо¹⁶. Розгорнутішу інформацію автор подав у статті «Белорусский готический кирпич (XIII – первая половина XVI века)»¹⁷. У 2019 р. у статті Д. Йолшина, С. Павленка та О. Стародуба «Нова пам'ятка середньовічної архітектури біля села Жорнівка на річці Ірпінь (за матеріалами досліджень Руслана Орлова 1991–1992 років)» подано детальний опис та інтерпретацію знайденої під час розвідувальних робіт брускової цегли¹⁸.

Не менш важливим для хронологічної атрибуції пам'яток великокняжого періоду матеріалом є **будівельний розчин** – це суміш неорганічної в'язучої речовини (вапно, глина, гіпс, цемент), дрібних заповнювачів (цем'янка, пісок, подрібнене каміння), води та інколи, домішок. Розчин є головною складовою мурування, де плінфа відіграє роль посилювача конструкції.

Інтерес до вивчення цього виду будівельного матеріалу виник наприкінці XIX ст. У Києві М. Дмитрієвим була опублікована робота «Результаты исследования растворов»¹⁹. У ній автор говорить про новизну теми та відсутність нормальної методичної бази. Перший натурний опис стародавнього будівельного розчину наведено у статті В. Суслова в журналі «Зодчество» у 1894 р. У 1930 р. виходить стаття Б. Швецова

¹³ Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. Москва, 1916. С. 97.

¹⁴ Раппопорт П. А. О времени появления брускового кирпича на Руси // Советская археология. 1989. № 4. С. 207–212.

¹⁵ Малевская М. В. Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV вв. // Советская археология. 1989. № 4. С. 212–222.

¹⁶ Трусов О. А. Большемерный кирпич XIII–XVII вв. на территории Белоруссии // Краткие сообщения Института археологии РАН. Славяно-русские древности. 1991. С. 111–117.

¹⁷ Трусов О. А. Белорусский готический кирпич (XIII – первая половина XVI века) // Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Архитектурно-археологический семинар. Санкт-Петербург, 2003. С. 130–137.

¹⁸ Йолшин Д. Д., Павленко С. О., Стародуб О. В. Нова пам'ятка середньовічної архітектури біля села Жорнівка на річці Ірпінь (за матеріалами досліджень Руслана Орлова 1991–1992 років) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2019. С. 498.

¹⁹ Дмитрієв М. В. Результаты исследования растворов. Киев, 1892.

і В. Суровцева «Древние строительные растворы», де автори вперше звернулися до хімічного аналізу та дослідження фізико-механічних властивостей розчинів²⁰.

Знаковою для вивчення будівельних розчинів є постать В. Юнга. У 1940–1950 рр. виходять праці, у яких автор запропонував класифікацію розчинів XI–XVII ст.: вапняно-цем'янкові розчини ранніх пам'яток XI ст.; вапняно-карбонатні розчини XII ст. і пізніших часів; вапняно-глинисті та вапняні розчини²¹.

У середині 50-х рр. XX ст. розчини Успенського собору Печерського монастиря, Софії Київської та Золотих воріт досліджували та висвітлювали у своїх статтях Я. Белік та Л. Папкова, В. Золотухін, Б. Лісін, Б. Корнілович. Декілька аналізів зразків розчинів Новгородської архітектури зробили Ю. Генци та Т. Левина²².

У 1963 р. надруковано монографію І. Значко-Яворського «Очерки истории вяжущих веществ от древнейших времен до середины XIX века», у якій небагато місця займають розчини княжого періоду²³. Серед них був один аналіз розчину з Успенського собору Києво-Печерської лаври.

На початку 1970-х рр. зароджується та починає розвиватися комплексний аналіз будівельних розчинів: механічний, хімічний та петрографічний. У 1973 р. Ю. Буттом і М. Тимашевим розробляється методика з хімічної технології в'язучих речовин²⁴. У роботах 1978, 1983 рр. О. Меднікова, П. Раппопорт і Н. Селіванова запропонували універсальну для всіх архітектурних пам'яток XI–XIII ст. методику вивчення будівельних розчинів²⁵.

Значний прогрес у дослідженні зразків розчинів з пам'яток княжого Києва відбувся після активізації їхніх ремонтно-реставраційних робіт у середині 1970-х рр. Дослідження хіміко-технічних властивостей будівельних матеріалів здійснювали технологи інституту «УкрНДІпроектреставрація». З 1975 р. і дотепер у Києві важливу роль у дослідженнях будівельних розчинів відіграють роботи Ю. Стріленко. Вона є автором петрографічних досліджень розчинів та плінфи Десятинної церкви, Золотих воріт, Софійського собору, церкви Спаса на Берестові, Михайлівської церкви Видубицького монастиря, Собору Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору і кам'яного муру Печерського монастиря XII ст. та ін.²⁶

Сьогодні науково-дослідний проектно-реставраційний інститут та ДНТЦ «Конрест» продовжують роботи з вивчення хіміко-технологічних особливостей будівельних матеріалів. Під час археологічних досліджень на давньоруських пам'ятках монументального зодчества з'являються нові матеріали для аналізу. Їх виконують технологи: Ю. Стріленко, Н. Шевченко, Н. Сальнікова, О. Білецька, Л. Войтко, С. Ігнатушенко, О. Кравченко, А. Святина, С. Скляр, В. Тикович, О. Тихонова та ін. Тема дослідження розчинів продовжується у працях Р. Гуцуляка, Ю. Коренюка, О. Ліпатова та ін.

Одним із конструктивних будівельних матеріалів пам'яток великокняжого періоду була **голосникова кераміка**. Це керамічні опуклі посудини різних форм (горщики, корчаги, глеки, амфори тощо), які здебільшого закладали в п'яти парусів куполів,

²⁰ Швецов Б. С., Суровцев В. В. Древние строительные растворы // Труды Института строительных материалов минерального происхождения и стекла. Москва, 1930.

²¹ Юнг В. Н. Основы технологии в'язучих веществ. Москва, 1951.

²² Белік Я. Г., Папкова Л. П. Некоторые исследования строительных материалов киевских Золотых ворот // Известия АН СССР. Геологическая серия. 1953. С. 124–131; Лисин Б. С., Корнілович Б. Ю. Исследование древних киевских строительных растворов // Сборник научных работ по химии и технологии силикатов. Москва, 1956. С. 89–94.

²³ Значко-Яворский И. К. Очерки истории вяжущих веществ от древнейших времен до середины XIX века. Москва; Ленинград, 1963.

²⁴ Бутт Ю. М., Тимашев В. В. Практикум по химической технологии вяжущих материалов. Москва, 1973.

²⁵ Меднікова Е. Ю., Раппопорт П. А., Селіванова Н. Л. Изучение древнесмоленских строительных растворов // Краткие сообщения Института археологии АН СРСР. 1978. С. 44–56; Меднікова Е. Ю., Раппопорт П. А., Селіванова Н. Л. Древнерусские строительные растворы // Советская археология. 1983. № 3. С. 152–161.

²⁶ Стріленко Ю. М. Дослідження будівельних розчинів і плінф кам'яних архітектурних споруд Києва 10–12 ст. // Археологія Києва: дослідження і матеріали. Київ, 1979. С. 124–129.

а також в основу склепінь приміщень храму. Як і інші будівельні матеріали, їх фіксували під час археологічних досліджень та архітектурних обстежень пам'яток. Інтерес до їх вивчення розвинувся у середині XIX ст. У 1861 р. вийшла праця В. Стасова «Голосники в древних новгородских и псковских церквах», де автор розмірковував про їх функціональне призначення²⁷. На його думку, їх використовували для посилення акустики під час богослужінь (звідси термін «голосник») або для полегшення навантаження на склепіння. До цього ж питання долучився у 1874 р. С. Полянський у статті «Новые соображения о так называемых голосниках в древних церквах». Про фіксацію великої кількості голосників в Успенському соборі Печерського монастиря повідомив у своїй доповіді Церковно-археологічному товариству П. Лашкар'єв у 1897 р. В. Гезе у статті 1901 р. «Заметки о некоторых киевских древностях» також підтвердила їх існування.

Надалі відомості про голосникову кераміку зосереджувалися здебільшого в археологічних звітах. І. Верховська у статті «Голосники и их роль в акустике помещения» висловила думку про використання як голосників посуду побутового призначення, а не спеціально виготовлених для цих потреб виробів²⁸. У 1940–1960-х рр. у своїх працях цей вид будівельних матеріалів згадували Б. Рибаків, М. Каргер, М. Воронін, М. Холостенко та ін. У 1970–1990-х рр. виник інтерес до гончарних клейм, які час від часу знаходили на денцях голосників. Цьому питанню присвятили статті Г. Шовкопляс, Р. Розенфельдт, В. Стависький та Т. Бобровський, В. Харламов і В. Гончар та ін.²⁹ Окрім того, у цей час у статтях, присвячених археологічним дослідженням, про фіксацію голосників пишуть П. Раппопорт, С. Висоцький, Ю. Асеев, О. Кошовий, Г. Івакін, В. Харламов та ін. У XXI ст. голосники згадувались у роботах С. Михайлова, Г. Трофименка і В. Гончара, О. Яшної, О. Махоти та ін.³⁰

У висновках можна зазначити, що будівельна кераміка XI–XV ст. є незамінним предметом для вивчення технології зведення монументальної архітектури княжої доби. У даній праці вперше висвітлено основні етапи дослідження плінфи, брускової цегли, голосникової кераміки та будівельних розчинів як частини комплексної групи «БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА». Під час аналізу цих праць добре простежено зміну підходів у XIX–XXI ст. до вивчення монументальних пам'яток княжої доби. Дослідження плінфи пройшло шлях від накопичення даних про розміри до виявлення специфічних технологічних слідів на її поверхні та різних видів лабораторних аналізів. Питання атрибуції брускової цегли й досі є слабо вивченим та потребує подальшої розробки. Дослідження будівельних розчинів на сьогодні є найперспективнішим напрямком для визначення еволюції будівельних технологій княжої доби: існує велика кількість лабораторних аналізів, які допомагають визначати склад компонентів цього матеріалу. Дані про голосникову кераміку переважно зосереджені в археологічних звітах. Попри те, що цей вид будівельних матеріалів є надзвичайно цікавим для вивчення, на сьогодні існує невелика кількість публікацій. Ймовірно,

²⁷ Стасов Владимир Васильевич. Голосники в древних новгородских и псковских церквах // Известия Археологического общества. 1861. С. 126.

²⁸ Верховская И. Голосники и их роль в акустике помещения // Труды научно-исследовательского музыкального института при Московской государственной консерватории. 1936. С. 46–72.

²⁹ Шовкопляс Г. М. Знаки на древнерусском посуде з Києва // Археологія. 1964. С. 56–73; Стависький В. І., Бобровський Т. А. Клейма на голосниках XI–XII вв. из Києва // Советская археология. 1986. № 3. С. 249–256; Харламов В. А., Гончар В. Н. Кераміка из раскопок древнерусской трапезной Киево-Печерского монастыря // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. 1995. С. 309–312.

³⁰ Михайлов С. П., Станюкович А. К. Голосник из собора Ивановского монастыря в Пскове // Советская археология. 1983. № 3. С. 148–153; Трофименко Г. В., Гончар В. М. Літописна трапезна Печерського монастиря в Києві // Архітектурна спадщина України. 2002. С. 13–28; Яшна О. В. Кераміка з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: актуальність обробки та асортимент виробів // Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи. Київ, 2020. С. 368–372; Махота О. О. Колекція голосникової кераміки з території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи. Київ, 2020. С. 317–323.

оцифрування архівних фондів різних архітектурно-археологічних установ зможе у майбутньому доповнити цю інформацію. Основною проблемою на сучасному етапі опрацювання історіографії дослідження будівельної кераміки є відсутність співпраці між археологами, архітекторами та хіміко-технологами.

Olena MAKHOTA,

Research Fellow of Archaeology Scientific Research Sector,
National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (Kyiv), Ukraine
makhota-olena@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2742-4255>

HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF BUILDING CERAMICS OF THE 10th–15th CENTURIES. KYIV AND ITS ENVIRONS

ABSTRACT. *Review of the historiography of the study of building ceramics of the 10th–15th centuries. is an important and relevant area of research into the architecture of the princely era. The scientific examination of monuments of ancient Russian monumental architecture consists of a complex interaction of historical, artistic and construction-technical aspects. This connection began to form at the end of the 19th century, when researchers began to note the importance of studying Russian building materials in the context of the organization of construction production, for understanding the development processes of ancient Russian architecture. Scientists began to publish works devoted to various aspects of the study of plinths, block bricks, building mortars, and vowel ceramics. These publications are the main subjects studied in this work. Today, each of these types of materials has a different level of study, so this publication will be the first comprehensive work on this topic. Their study took place thanks to the general-historical and historical-comparative method. The purpose of this work is the analysis of sources for the study of building ceramics of the 10th–15th centuries. Kyiv and its surroundings. The article provides a brief historical overview of the spread of Byzantine construction technologies in and around the city, as it is known that by the 10th century. the architecture of the city was wooden. After the adoption of Christianity, foreign architects were invited here, who brought with them a new for Russia «stone» construction technology. After the construction of the first Kyiv monumental temple - the Tithe Church, the capital became the center of distribution of new building materials and forms of architecture. Today, it is known about more than fifty buildings of the 10th–15th centuries, erected in the city and outside its borders. Most of them had a religious purpose (churches, temples), but there were also secular (palaces, towers) and military (defense walls) buildings. During their construction, various types of construction materials were used, among which construction ceramics occupied a significant place. Starting from the 20s of the 19th century, during the heyday of the Enlightenment Classicism, interest in princely architecture developed. This prompted the scientific community to actively search for the remains of buildings and survey the existing monuments of that time. At the beginning of the 20th century the first architectural and archaeological expeditions appear, which develop a methodology for researching the remains of ancient buildings; the description of building materials begins. In the 1930s and 1940s, researchers paid attention to the study of the patterns of development of architecture and construction techniques. In the 1950s and 1960s, there was a need for the restoration and reconstruction of monuments that suffered significant losses and destruction during the Second World War. This contributed to the emergence of powerful restoration schools. There is a significant interest in the study of building materials and the technological aspects of their creation. 1960–1970s – the stage of the greatest study of monuments of the Grand Duke era in Kyiv and on the territory of the former Rus and building materials of that era. 33 objects of monumental architecture were discovered for the first time. Dozens of articles and several general works on the history of monumental architecture of Kyivan Rus have been published, which highlight the features of building materials, including building ceramics. From the 1980s to today, scientists continue research and improve the methods of studying building ceramics, which were used in the monumental construction of Kyiv and its surroundings in the 10th-15th centuries. The change in approaches to the study of monumental monuments of the princely era can be traced during the study of works on building ceramics of the 19th-21st centuries. In the works of the beginning of the 21st century. G. Ivakin, P. Tolochko, V. Kozyuba, V. Ivakin, O. Komar, D. Jolshin, V. Gonchar, O. Syromyatnikov, H. Trofimenko, T. Bobrovskiy, S. Taranenko and others paid attention to the building ceramics of Kyiv.. The novelty of the study is the generalization of the results of the study of problems related to the analysis of building ceramics in the archaeological literature. The conclusion of the work is to clarify the peculiarities of the study of certain types of building ceramics in historiography.*

KEY WORDS: *building ceramics of Kyiv 10th-15th centuries, plinths, brick, building mortars, resonator ceramics.*

REFERENCES

1. Antypov Y. V. (2003). Nekotorye problemy yzucheniya drevnerusskoi stroytelnoi keramyky. *Yz ystoriyy stroytelnoi keramyky srednevekovoi Vostochnoi Evropy. Arkhytekturno-arkheolohycheskiy semynar* (s. 124–129). Sankt-Peterburh [in Russian].
2. Beletskiy V. D. (1971). Kleima y znaky na kyrpychakh XII v. yz tserkvy Dmytryia Solunskoho v Pskove. *Sovetskaia arkheolohyia*, 2, 272–277 [in Russian].
3. Belyk Ya. H., Papkova L. P. (1953). Nekotorye yssledovaniya stroytelnykh materialov kyevskyykh Zolotykh vorot. *Yzvestiya AN SSSR. Heolohycheskaia seryia* (s. 124–131) [in Russian].
4. Beliaev L. A. (1982). Arkhytekturnaia arkheolohyia domonholskoi Rusy za poslednye 20 let. *Kratkye soobshcheniya Ynstituta arkheolohyy AN SSSR* (s. 10–20) [in Russian].
5. Beliaev L. A. (2006). Markyroverka drevnerusskoho kyrpycha kak kulturno-ystorycheskoe yavlenye. *EOFIA Sbornyk statei po yskusstvu Vizantyy y Drevnei Rusy v chest A. Y. Komecha* (s. 67–88). Moskva [in Russian].
6. Butt Yu. M., Tymashev V. V. (1973). *Praktykum po khymycheskoi tekhnolohy viazhushchykh materialov*. Moskva [in Russian].
7. Verkhovskaia Y. (1936). Holosnyky y ykh rol v akustyke pomeshcheniya. *Trudy nauchno-ysledovatel'skogo muzykal'nogo ynstituta pry Moskovskoi gosudarstvennoi konservatoryi* (s. 46–72) [in Russian].
8. Demycheva N. N. (1989). O datyrovke pamiatnykh domonholskoho zodchestva v Pskove. *Kratkye soobshcheniya Ynstituta arkheolohyy AN SSSR* (s. 112–117) [in Russian].
9. Dmytryev M. V. (1892). *Rezultaty yssledovaniya rastvorov*. Kyiv [in Russian].
10. Jolshyn D. D. (2003). Tradytysia «raschesov» v proyzvodstve plynfy yuzhnorusskykh zemel XII veka. *Yz ystoriyy stroytelnoi keramyky srednevekovoi Vostochnoi Evropy. Arkhytekturno-arkheolohycheskiy semynar*. Sankt-Peterburh (s. 92–98) [in Russian].
11. Jolshyn D. D. (2014). Drevnerusskaia plynfa: tekhnolohyia y typolohyia. *Trudy IV (XX) arkheolohycheskoho svezda v Kazany*, 3, 40–44 [in Russian].
12. Jolshyn D. D. (2017). Kyivskaia plynfa X–XIII vv.: opyt typolohyy. *Kulturnyi shar* (s. 98–128). Kyiv [in Russian].
13. Znachko-Yavorskiy Y. K. (1963). Ocherky ystoriyy viazhushchykh veshchestv ot drevneishykh vremen do seredyny XIX veka. Moskva; Lenynhrad [in Russian].
14. Yvakyn H. Yu. (2003). O stroytelnykh materialakh pamiatnykh Kyeva XII veka keramyky. *Arkhytekturno-arkheolohycheskiy semynar. Yz ystoriyy stroytelnoi keramyky srednevekovoi Vostochnoi Evropy* (s. 66–69). Sankt-Peterburh: Yzdatel'stvo Hosudarstvennogo Ermytazha [in Russian].
15. Yhnatenko Y. M. (2003). Plynfodelye Chernyhova. *Yz ystoriyy stroytelnoi keramyky srednevekovoi Vostochnoi Evropy. Arkhytekturno-arkheolohycheskiy semynar* (s. 34–49). Sankt-Peterburh [in Russian].
16. Yoannysian O. M. (2003). K voprosu o proyskhozhdenyy chernyhovskoi plynfy kontsa XI–XII vekov y ravnosloinoi tekhnyy kladky na Rusy. *Yz ystoriyy stroytelnoi keramyky srednevekovoi Vostochnoi Evropy. Arkhytekturno-arkheolohycheskiy semynar* (s. 20–34). Sankt-Peterburh [in Russian].
17. Yolshyn D. D., Pavlenko S. O., Starodub O. V. (2019). Nova pamiatka serednovichnoi arkhitektury bilia sela Zhornivka na richtsi Irpin (za materialamy doslidzhen Ruslana Orlova 1991–1992 rokiv). *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni* (s. 498) [in Ukrainian].
18. Karher M. K. (1958). *Drevnyi Kyiv: Ocherky po ystoriyy materialnoi kul'tury drevnerusskoho horoda*, 1. Moskva; Lenynhrad [in Russian].
19. Koziuba V. K. (2010). Pro datuvannia dvokh podil'skykh tserkov u Kyievi. *Arkheolohichni studii*, 4, 238 [in Ukrainian].
20. Lysin B. S., Kornilyovych B. Yu. (1956). Yssledovanye drevnykh kyivskykh stroytelnykh rastvorov. *Sbornyk nauchnykh rabot po khymyy y tekhnolohy sylykatov* (s. 89–94). Moskva [in Russian].
21. Malevskaia M. V. (1989). Prymenenye bruskovoho kyrpycha v arkhytekture Zapadnoi Rusy vtoroi polovyny XIII–XIV vv. *Sovetskaia arkheolohyia*, 4, 212–222 [in Russian].
22. Makhota O. O. (2020). Kolektsiia holosnykovoi keramiky z terytorii Natsionalnogo Kyivo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka. *Mohylianski chytannia 2020. Vidbudova khrystyianskykh sviatyn Ukrainy: istoriia, zdobutky, perspektyvy* (s. 317–323). Kyiv [in Ukrainian].
23. Makhota O. O. (2022). Kharakterystyka tsehly kniazhoi doby u pratsiakh V. A. Bohusevycha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), 42 [in Ukrainian].
24. Mednykova E. Yu., Rappoport P. A., Selyvanova N. L. (1978). Yzuchenye drevnesmolenskykh stroytelnykh rastvorov. *Kratkye soobshcheniya Ynstituta arkheolohyy AN SRSR* (s. 44–56) [in Russian].
25. Mednykova E. Yu., Rappoport P. A., Selyvanova N. L. (1983). Drevnerusskye stroytelnye rastvory. *Sovetskaia arkheolohyia*, 3, 152–161 [in Russian].
26. Mykhailov S. P., Staniukovych A. K. (1983). Holosnyk yz sobora Yvanovskoho monastyria v Pskove. *Sovetskaia arkheolohyia*, 3, 148–153 [in Russian].
27. Rappoport P. A. (1976). Metod datyrovaniya pamiatnykh drevnego smolenskoho zodchestva po formatu kyrpycha. *Sovetskaia arkheolohyia*, 2, 83–93 [in Russian].
28. Rappoport P. A. (1989). O vremeny poiavleniya bruskovoho kyrpycha na Rusy. *Sovetskaia arkheolohyia*, 4, 207–212 [in Russian].
29. Rappoport P. A. (1977). Znaky na plynfe. *Kratkye soobshcheniya Ynstituta arkheolohyy AN SSSR* (s. 28–33) [in Russian].
30. Samokvasov D. Y. (1916). Mohylnye drevnosti Severianskoi Chernykhovshchyny (s. 97). Moskva [in Russian].
31. Syromiatnykov O. K. (2004). Do pytannia pro formuvannia pliny iz skoshenymy kraiamy X–XI st. *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady VIII–X st.* (s. 248–254). Kyiv [in Ukrainian].
32. Sitkarova O. V. (2000). Uspenskiy sobor Kyivo-Pecherskoi lavry (s. 59–60). Kyiv [in Ukrainian].
33. Stavyskiy V. I., Bobrovskiy T. A. (1986). Kleima na holosnykakh XI–XII vv. yz Kyiva. *Sovetskaia arkheolohyia*, 3, 249–256 [in Russian].
34. Stasov V. V. (1861). Holosnyky v drevnykh novhorodskykh y pskovskykh tserkvakh. *Yzvestiya Arkheolohycheskoho obshchestva* (s. 126) [in Russian].
35. Strilenko Yu. M. (1979). Doslidzhennia budivelnnykh rozchyniv i plinf kamianykh arkhitekturnykh sporud Kyiva 10–12 st. *Arkheolohiia Kyiva: doslidzhennia i materialy* (s. 124–129). Kyiv [in Ukrainian].

36. Torshyn E. A. (1994). K voprosu o proyzvodstve plynfy v Severo-Vostochnoi Rusy (po materialam raskopok tserkvy Borysa y Hleba v h. Rostove). *Ystoriya y kultura Rostovskoi zemly. Materialy konferentsyy 1993 h.* (s. 183-187). Rostov [in Russian].
37. Trofimenko H. V., Honchar V. M. (2002). Litopysna trapezna Pecherskoho monastyria v Kyivi. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy* (s. 13–28) [in Ukrainian].
38. Trusov O. A. (2003). Belorusskyi hotycheskyi kyrpych (XIII – pervaia polovyna XVI veka). *Yz ystoriyy stroytelnoi keramyky srednevekovoi Vostochnoi Evropy. Arkhytekturno-arkheolohycheskyi semynar* (s. 130–137). Sankt-Peterburh [in Russian].
39. Trusov O. A. (1991). Bolshemernyi kyrpych XIII–XVII vv. na terrytoryy Belorussyy. *Kratkyye soobshcheniya Ynstytuta arkheolohyy RAN. Slaviano-russkyye drevnosti* (s. 111–117) [in Russian].
40. Kharlamov V. A., Honchar V. N. (1995). Keramyka yz raskopok drevnerusskoi trapeznoi Kyivo-Pecherskoho monastyria. *Khoziaistvo drevneho naseleniia Ukrainy. Remesla y promysly drevneho naseleniia Ukrainy* (s. 309–312) [in Ukrainian].
41. Kholostenko M. V. (1975). Uspenskyi sobor Pecherskoho monastyria. *Starodavnii Kyiv* (s. 107–170). Kyiv [in Ukrainian].
42. Shvetsov B. S., Surovtsev V. V. (1930). Drevnye stroytelnye rastvory. *Trudy Ynstytuta stroytelnykh materialov mineralnogo proyskhozhdeniia y stekla*. Moskva, [in Russian].
43. Shovkopliias H. M. (1964). Znaky na drevnorusskomu posudi z Kyiva. *Arkheolohiia* (s. 56–73) [in Ukrainian].
44. Shtender H. M. (1977). O rannyykh Fedorovskykh khramakh Novhoroda. *Pamiatnyky kultury. Novyye otkrytiia* (s. 437–440). Moskva [in Russian].
45. Yunh V. N. (1951). Osnovy tekhnolohy viazhuchykh veshchestv. Moskva [in Russian].
46. Yashna O. V. (2020). Keramika z kolektsii Natsionalnoho Kyivo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka: aktualnist obrobky ta asortyment vyrobiv. *Mohylianski chytannia 2020. Vidbudova khrystyianskykh sviatyn Ukrainy: istoriia, zdobutky, perspektyvy* (s. 368–372). Kyiv [in Ukrainian].